

Köktürk Harfli Metinlerde Geçen “a/e” Karakterinin Kullanımı

Muhammed Mustafa BAKIR*

Özet

Tarihi süreç içerisinde çok geniş bir coğrafyada derin bir medeniyet inşa eden Türklerden bugüne kalan en eski metinlerin önemli bir kısmı Köktürk harfleriyle yazılmıştır. Runik yazı şeklinde de bilinen Köktürk harfleri ile oluşturulan metinler pek çok nesne üzerine kazınmıştır. İlk defa Thomsen tarafından çözüldükten sonra oyma yazıların kime ait olduğu ve taşıdıkları mesajlar gün yüzüne çıkmıştır. Bu yazı ile yazılan metinleri içeren çeşitli nesnelere çok geniş bir coğrafyaya yayılmaktadır. İlgili yazı sisteminin geniş bir coğrafyada işlenmesi sayesinde elde edilen metinler sadece o dönem hakkında bilgi vermemekte, ayrıca Köktürklerin yazı sistemleri ve yazıyı kullanımları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerden biri yazıtlarda kullanılan noktalama amaçlı işaretlerdir. Köktürk harflerinin çözülüp tanıtılmasından beri Köktürk harfli metinlerde genel kabul gören noktalama işareti iki nokta üst üste, üç nokta üst üste gibi işaretlerdir. Bu işaretlerin sözcükleri ve/veya sözcük gruplarını ayırma görevinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu işaretlerin yanı sıra özellikle kaya yazıtlarında sıkça görülen “a/e” karakteri bir fonem olmanın ötesinde kullanılmıştır. Kimi zaman vokatif bir ek veya edat olarak değerlendirilirken kimi zaman ayırma görevinde bir noktalama işareti olarak kabul görmüştür. Bu çalışmada “a/e” karakteri yayımlanmış olan yazıtlar üzerinde incelenerek kullanım özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Mevcut yayımlardaki okumalarda bariz farklılıklar ile karşılaşıldığında ilgili okumalar yazıtların estampaj gö-

* Doktora öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/04frf8n21>, 2250d02002@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-0010-3566>

rüntüleri veya çizimleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Genel kabul gören, ikna edici metin okumaları üzerinde çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Köktürk harfleri, yazıt bilimi, “a/e” karakteri

Use of the “a/e” Character in Kopturk Letter Texts

Abstract

An important part of the oldest texts that have survived from the Turks, who built a deep civilization in a wide geography in the historical process, were written in runic letters. The texts created with Old Turkic/Kopturk letters, also known as runic script, are engraved on many objects. After being deciphered by Thomsen for the first time, the identity of the engravings and the messages they carry came to light. The texts obtained thanks to the processing of the relevant writing system in a wide geography not only provide information about that period, but also provide important information about the writing systems and use of writing of the Kopturks. One of this information is the punctuation marks used in inscriptions. Since the deciphering and introduction of runic letters, the generally accepted punctuation marks in texts with runic letters are colons and ellipsis. It is seen that these signs are used in the function of separating words and/or phrases. However, in addition to these signs, the “a/e” character, which is frequently seen especially in rock inscriptions, has been used beyond being a phoneme. Sometimes it is considered as a vocative suffix or preposition, and sometimes it is accepted as a punctuation mark that serves as a separation. In this study, the character “a/e” was examined on the published inscriptions and classified according to its usage characteristics. When there are obvious differences in the readings in the current publications, the relevant readings are evaluated by comparing them with the estampage images or drawings of the inscriptions. It has been studied on generally accepted and persuasive text readings.

Keywords: Old Turkic language, Kopturk letters, epigraphy, “a/e” character

Tarihî açıdan önemli bir yere sahip olan Türklerin geride bıraktıkları yazılı bellek, ilgili araştırmacılar için kıymetlidir. Bu yazılı bellek, Türklerin hayat tarzlarına uygun olarak bengu taşlar, taşlar, kayalar, para, kâğıt gibi çeşitli kullanım eşyaları üzerinde saklanmış ve günümüze taşınmıştır. Thomsen’in 15 Aralık 1893 yılında yazıtlarda kullanılan yazı sistemini çözdüğünü duyurmasının ardından bugüne dek Köktürklerden kalan metinler ve metinlerin oluşturulduğu yazı sistemi üzerine birçok çalışma yapılmıştır.

İlk olarak yazıtları okuyan Thomsen, 38 harf ve bir adet “:” şeklindeki bir noktalama işaretini kaydetmiştir (2019, s. 29). Ancak metinler üzerine çalışmalar arttıkça bazı farklı kullanımlar görülmüştür. Yazıtlarda kullanılan karakterler bölgeden bölgeye göre değişiklikler göstermektedir. Özellikle standart yazıyı taşıyan Orhun Yazıtları ile diğer bölgelerdeki yazıtlar arasında dikkat çekici farklılardan biri noktalama ile ilgilidir. Noktalama işaretlerinden biri olan “a/e” karakterinin kullanımında farklılıklar mevcuttur. Buna göre temel sorun şu şekildedir: Köktürk yazısında “:” şeklindeki ayrıcı noktalama işareti mevcutken neden farklı bir ses değerine sahip bir işaret noktalama görevinde kullanılmıştır? Bu işaretin üstlendiği görevler ve fonksiyonlar nelerdir? Ayrıca bu görevler ve fonksiyonlar hangi bölgelerde nasıldır?

Çalışmada a/e karakterinin kullanımları incelenerek bütüncül bir şekilde ortaya koymak ve bunları değerlendirmek amaçlanmıştır. İnceleme yapılırken yazıt bilimi ve runoloji alanındaki çalışmalar dikkate alınarak metinler taranmış “a/e” karakterinin kullanıldığı yerler güncel yayımlar üzerinden karşılaştırmalı incelenmiştir. Yazıtlar, buldukları ülkelere ve bölgelere göre Moğolistan’daki, Dağlık Altay’daki, Yenisey’deki, Kırgızistan’daki, Kazakistan’daki ve Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk harfli yazıtlar şeklinde ele alınmıştır.

“a/e” Karakteri Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Köktürk harfli metinlerde kullanılan “a/e” karakterinin seslenme görevi taşıyan bir ek veya edat olarak kullanıldığına dair görüşler mevcuttur. Gabain, ünlem olarak “a, ya, ay, ay” seslerini vermiş ve şu örnekleri sıralamıştır (1988, s. 104): *âmgâk +a* (yahut a?) (UII_{29,24}) “ey ızdırıp!”, *tâñri+y + a* (UIV A₂₀₅) “ey tanrı!” *ey yâkler+a* (UIV A₈₂) “ey, siz şeytanlar!” *iliglär bâglärnin kut tâñrisi+a* (UIV A₅₄) “ey hükümdarlar ve beylerin saadet tanrısı!”. Ayrıca *ya* (U_{5,3}) “haydi!” örneğini cümle başlatıcısı şeklinde değerlendirmiştir (Gabain, 1988, s. 104).

Köktürk harflerinin tablosunu paylaşan Malov, bu işaretin ses değeri dışındaki bir özelliğini vermemiştir (1951, s. 17). Ancak “a/e” karakterinin ayırma görevinde kullanılabilmesini, bu durumun özellikle “:” işaretinin kullanılmasında nedeniyle genellenmemesi gerektiğini söylemiştir (1952, s. 13). Tekin ise “a/e” karakterinden sona yerleştirilen bir seslenme ünlemi olarak bahsetmiş, yüklemden sonra getirildiğinde pekiştirme görevinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca Yenisey Yazıtlarında sık görülen bu “a/e” seslenme ünleminin bölgedeki yazıtlarda daha çok acınma ünlemleri *esiz* ve *esizim* ile yine ünlem olarak kullanılan *açıg* ve *buñ* sözcüklerine de eklendiğini kaydetmiştir (1964; 2003, s. 161-164).

Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler* adlı eserindeki harf tablosunda “a/e” karakterinin sadece ses değerine yer vermiş ama noktalama işaretleriyle birlikte göstermemiştir (2017, s. 26-28). Ancak başka bir çalışmada, Bazin’in sonu –a ile biten sözcüklerin vokatif (çağrı, hitap) özelliği taşıdığına işaret ettiğini kaydetmiş (Kormuşin, 2016, s. 20) ve kendisi ise aynı karakteri okumalarında bir çeşit nida edatı olarak değerlendirmiştir (2001, s. 260; 2016; 2017). Ayrıca Köktürk harflerinin tablosunu verdiği çalışmasında iki nokta ve üç nokta üst üste karakterlerinin ayırıcı görevde kullanıldığını belirtmiştir (2017, s. 28).

Amanolov’un (1978, s. 76-87) çalışmasından ödünçlediği Köktürk harflerinin tablosunu paylaşan Kononov, kendi çalışmasında da “a/e” karakterinin standart ve aynalı formunu “:” işareti gibi bir ayırma işareti (знак словораздела) olarak vermiştir (1980, s. 58-59). “A 47, A 48, A 49 ve A 50” kodlu Dağlık Altay Yazıtlarını yayımlayan Vasilyev, yazıtların içerisinde geçen “a/e” karakterlerini ayırıcı bir işaret olarak değerlendirmiştir (1995, s. 92-94). Kızlasov, “a/e” karakterinin her zaman fonetik bir değer taşımadığını belirtmiş, bazı yazıtlarda bir çeşit sonlandırıcı olarak yorumlamıştır (2003, s. 101; 2011, s. 65). Amanolov, vermiş olduğu tabloda “a/e” karakterinin standart ve aynalı formunu “:” işareti gibi ayırma işareti (знак словораздела) olarak vermiştir (2003, s. 59). Şirin, çalışmasında diğer versiyonlarıyla birlikte “a/e” karakterine noktalama işareti olarak da yer vermiştir (2020, s. 36-37). Useev ise A84 kodlu Yabogan Yazıtını örnek göstererek açıkladığı “a/e” karakterinin ayırıcı görevde kullanıldığını kaydetmiştir (2011, s. 32). Alimov, Kırgızistan’daki yazıtlarda görülen “a/e” karakterini sözcük ayırıcı olarak tanımlamış ve kullanıldığı yerlere değinmiştir (2014, s. 30).

Erdal ise “a/e” karakterini çoğunlukla adlarla kullanılan bir çeşit ünlem olarak değerlendirmiş, Yenisey Yazıtlarında ise “a/e” karakterinin eylemlerle kullanılarak üzüntüyü belirttiğini kaydetmiştir. Ayrıca “ay” ve “a” formlarının kullanımına da değinmiştir. (1991, s. 56-59; 2004, s. 352-356). Eraslan Erdal’ın görüşüne katılarak özel adlar teşkil eden bir ek olduğunu söylemiş, vokatif eki olarak düşünülebileceğini aktarmıştır (2012, s. 93).

Sertkaya, *esiz-e* ve *esizim-e* şeklindeki örneklerde geçen “a/e” karakterlerini vokatif eki olarak değerlendirmiş ve okumalarında da bu şekilde yorumlamıştır (2014, s. 8-10). *Atebetü’l Hakayık*’ta geçen A unsurunu inceleyen Sul-tanzade, genellikle bu unsurun bir edat olduğunun tahmin edildiğini söylemiş ancak kendisi bu morfemin kökenini Eski Uygurcada görülen -A vokatif eki ile ilişkilendirmiştir (2018, s. 299).

Aydın, runik harflerini paylaştığı tablolarda herhangi bir noktalama işareti-ne yer vermemiştir (2019a, s. 23-24; 2019c, s. 27-28; 2021a, s. 10-11; 2021b,

s. 60-61; 2022, s. 31-32). Ancak yaptığı okumalara göre “a/e” karakterinin kullanımını bağlamına göre hem ünlem görevinde hem bir çeşit ayırıcı gibi noktalama görevinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aydın’ın okumalarında “a/e” karakterinin geçtiği yerlerden bazı örnekler aşağıda görüldüğü gibidir:

T1 D 5 (22) *ol sawın eşidip tün yeme udis²ıkım kelmez erti <kün yeme> olors²ıkım kelmez erti anta sakıntıma* (“O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm: ...”) (Aydın, 2019a, s. 109; 2021a, s. 180).

E 1 Uyuk-Tarлак: 1. *esiz elim e kunçuyum a oğlanım a bodunum a esizim e altmış yaşımında...* (Kutlu yurdum evvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımında, ...) (Aydın, 2019b, s. 43).

E 16 Çaa-Höl IV: 2. *buñ çıñız kadaşlarım adırılı bardım a esiz e erim e bökm[edim]* (Bin (sayısız) güçlü akrabalarımдан ayrılıverdim, ne yazık! Askerime doymadım.) (Aydın, 2019b, s. 82-83).

Alyılmaz, Bilge Tonyukuk Yazıtının 22. satırında geçen bir cümleyi örnek vererek “a/e” karakterini cümle sonu eki/edatı olarak değerlendirmiştir (1994, s. 257; 2021, s. 339). Ayrıca seslenme ünlemleriyle birlik oluşturan seslenmeler / seslenme grupları, daha fazla vurgulanmak amacıyla üzerlerine bir de seslenme bildiren ek / edat aldığına değinmiştir (Alyılmaz, 1999, s. 536). Alyılmaz, “a/e” görev ögesinin eski Türk yazıtlarında ve kâğıda yazılı bazı eserlerde kimi zaman nokta, iki nokta üst üste, üç nokta üst üste kimi zaman

- kimi zaman da ↓ karakteriyle karşılandığını söylemiş ve şu şekilde açıklamıştır (2013b, s. 39; 2015, s. 270):

↓ / a, e kendinden önce kullanılan sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin anlamlarını kuvvetlendiren, pekiştiren ve vurgulayan; genelde /dA/ edatının ve /+Tİr/ ekinin işleviyle kullanılan görevli bir dil ögesidir.

↓ / a, e görev ögesi yazıtta *١١٤٧* / Yorçu sözcüğünün anlamını vurgulamakta ve kuvvetlendirmektedir: [*١١٤٧* *١١٤٧*] ↓ *١١٤٧* [*١١٤٧*].

↓ / a, e görev ögesinin eski Türk yazıtlarında (özellikle de Dağlık Altay, Yenisey ve Talas yazıtlarında) pek çok örneği bulunmaktadır.

Tüm bu görüşler eşliğinde taş, kaya ve çeşitli nesnelere üzerindeki Köktürk harfli yazıtlar buldukları ülkelere göre incelenmiş ve tespit edilen bulgular aşağıda tablolastırılarak verilmiştir. Çalışmada “a/e” karakterinin hem noktalama işareti olarak hem de görevli bir dil ögesi, bir çeşit enklitik¹ olarak kullanıldığı görülmüştür.

¹ Pekiştirme enklitikleri ile ilgili değerlendirme için ayrıca bk. Ercilasun, 2008, s. 35-56.

Sözcüklerden sonra gelen enklitikler, klitiklerin bir türüdür. Klitiklerle ilgili Türkiye Türkolojisinde yapılmış çalışmalar azdır.² Güncel olarak Selcen Koca'nın yazmış olduğu doktora tezi oldukça önemlidir. Koca, klitiklerden şöyle bahsetmiştir (2018a, s. 13):

Dilde bağlı ve bağımsız morfemlerin dışında kalan, fakat çeşitli açılardan bunların özelliklerini taşıyan üçüncü bir morfem türü de bulunmaktadır. Fonolojik bakımdan bağlı morfem özelliği taşıyan, morfolojik bakımdan eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan, sentaktik açıdan ise kelimeler gibi bağımsız morfemlerin gösterdiği davranışları sergileyen ve küçük kelimeler olarak da adlandırılan klitikler bu tür morfemlerdir.

Bunlara ilaveten yazıtlarda geçen *esiz* veya *esizim* A şeklinde geçen sözcük, Talat Tekin'in (1964) önerisine değin *sizim* veya *sizime* şeklinde okunmuştur. Bu çalışmada Useev (2010, 2019b) ve Alimov'un (2013) çalışmalarına dayanılarak *esiz* “değerli, kıymetli” şeklinde değerlendirilmiştir. Özellikle iyelik ekleri alan örneklerden sonra gelen “a/e” karakterleri Useev'in okumasından (2011) hareketle bulunma-ayrılma durum eki olarak değerlendirilmiştir. Ancak iyelik eki almayan durumlarda “yazık veya değerli” şeklinde yorumlayanlardan bağımsız olarak “a/e” karakteri vurgulayıcı bir enklitik olarak kabul edilmiştir. Zira *esiz a/e*, *buñ a/e*, *açıg a/e* gibi örneklerde bir dikkat çekme ve vurgulama söz konusudur. Bu dönemde, bu enklitik yapının herhangi bir ünlü uyumuna tabi olup olmadığı belirsiz olduğu için “a/e” şeklinde verilmiş ve fonetik durumu tartışılmamıştır.

“a/e” unsuru, Türkçenin yalnızca bir dönemine özgü değildir. Farklı tarihlerdeki metinlerde de görmek mümkündür. *Dîvânu Lugâti'ti Türk*'te hitap ve şaşıрма bildiren bir ünlem olarak geçmektedir. Şaşıрма ifade ettiği bildirilen **a'**, *ol meni a' kaldı* (O beni şaşırttı) örneğiyle gösterilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 18). “a/e” enklitiği hem isimlere hem fiillere getirilmiştir. Fiil çekimlerinden sonra da kullanılmıştır. *ūdun anı oğgur a* (Onu uykusundan uyandır) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 288). Bu örnekte görülen kullanımı Tekin, fiillerin emir şekillerine eklenen ve emri pekiştiren bir ünlem edatı olarak değerlendirmiştir (1989, s. 180). Bir *Kur'an* tercümesi olan Rylands nüshasında yine emri pekiştiren bir işlevde şöyle örnekler mevcuttur (Ata, 2004, s. XXVII): *kılınğ-a* (38/6b1), *körsün-e* (38/30b1), *kılmasun-a* (38/63a3), *kılsun-a* (38/83a3). Dede Korkut'un yazmalarında da benzer örnekler görülmektedir. Özçelik, Dresden yazmasında *a* enklitiğinin genel olarak ünlü ile biten sözcüklerden sonra *elif* ile, ünsüz ile biten sözcüklerden sonra iki örnekte (D64b.7, 104a.8) *elif* ile, diğerlerinde ise *he* ile yazıldığını bildirmiş ve şöyle örnekler kaydetmiştir (2022, s. 88): *görgil[-]a*, *gözün[-]a*, *oğul[-]a*,

² Ayrıca bazı çalışmalar için bk. Erdal (2000), Barutçu Özönder (2001), Ercilasun (2008), Korkmaz (2010).

deli-a. Ercilasun, adlardan ve eylemlerden sonra geçen A enklitiği örneklerine yer vermiştir (2008, s. 44-45): buñ **a**, açığ **a**; sakıntım **a**, yığ-**a**, bil-**e**. *Kutadgu Bilig*'deki tanımlanan bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

yori uđ atanma kişilik kıl a

kişike kişi bol kişilik bile (1599) (Arat, 1991, s. 177).

Yürü, adım öküze çıkmasın, insanlık yap; insanlara karşı insaniyetle hareket ederek, insan ol. (Arat, 1985, s. 124).

...

biliglig bilig birdi bilgin kör e

köni çın kişi bolsa közke süre (1727) (Arat, 1991, s. 190).

Bilgili insan bilgisi ile şu öğüdü vermiştir: Doğru ve dürüst insan bulursan onu sürme gibi gözüne çek. (Arat, 1985, s. 132).

...

könğül sırrı açma sözüñ tegmeke

çalı açtıñ erse özüñ emgek e (4293) (Arat, 1991, s. 431).

Gönül sırrını ve sözünü herkese açma, eğer açarsan kendin zahmete düşersin. (Arat, 1985, s. 310).

“a/e” karakteri çeşitli işlevlere sahiptir. “Konuşma dilinde var olan ve grafik dilde her ne kadar işaretlense de kod alfabelerinde herhangi bir işareti olmadığı için genellikle fark edilmeyen kavramlardan biri de konuşma dilindeki kelimeler arasında bulunan kesintiler / duraklardır” (Mert, 2013, s. 1). “Kelimeler arası boşluk / aralık (blank/space), bütün gelişmiş bilim dünyasının benimsediği gibi alfabe sırasında, bütün işaret ve harflerden önce gelmelidir” (Gemalmaz, 2010, s. 66). Köktürk veya runik yazı diye adlandırılan yazı sistemini oluşturanlar, metni anlaşılır kılmak için kimi zaman boşlukları da işaretlemişlerdir. Bu durum için “:” işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Bir çeşit ayırıcı olan veya boşluğu işaretleyen “a/e” karakteri fonetik değerinin yanı sıra bir çeşit noktalama işaretidir.

Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarıyla tanınan Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki yazıtların sayısı Badam’ın aktardığına göre 151 civarındadır (2018, s. 143). Birçok bilim insanı yazıtlar üzerinde çalışmalar yapmıştır. Güncel olarak Tekin (1988), Barutçu Özönder (2000a, 2000b, 2006), Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga (2001), Kempf (2004), Alyılmaz (2005, 2021), Mert (2009 ve 2015), Badam (2010, 2018), Aydın (2019a) ve Battulga (2020) gibi bilim insanlarının çalışmaları mevcuttur.

Yazıtlar üzerine yapılan en son çalışma T. Battulga’ya aittir. *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription* adlı çalışma 2020 yılında Ulaanbaatar’da yayımlanmıştır. Moğolca ve İngilizce olan eserde 121 yazıta yer verilmiştir. Hoıd Tamir yazıtları dışındaki tüm yazıtlar bu çalışma esas alınarak incelenmiştir. Hoıd Tamir yazıtları için Sertkaya ve Harcavbay (2001), Aydın (2017, 2018) gibi çalışmalar kabul edilmiştir.

Tablo 1: Moğolistan’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Darvi II	2	1/1 – Kişi adının da geçtiği cümlede sonunda yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcı görevdedir. “.” işareti de kullanılmıştır.
2	İh Asgat (Höl Asgat) A-II	4	1/1 – İlk satırda Köl Tudun ve onun küçük kardeşi olan Altun Tamgan Tarkan adlı kişilerin adlarından sonra “.” işareti ayırmak için kullanılmıştır. “a/e” karakteri ise cümlede sonunda <i>(a)d(i)r(i)lt(i)m(i)z</i> sözcüğünden sonra sonlandırıcıdır. 3/1 – <i>b(a)rd(i)η(i)z a/e (e)s(i)z(i)η</i> şeklindeki satır Battulga’dan (2020, s. 150) farklı okunmuş ve yorumlanmıştır. Buna göre satırda <i>b(a)rd(i)η(i)z</i> şeklindeki sözcük ikinci satırın yüklemidir. “a/e” karakteri ise ayırıcıdır. Battulga’nın <i>s(i)z(i)η<ä></i> okuması yerine <i>(e)s(i)z(i)η</i> “değerlin, kıymetlin” şeklinde değerlendirilmesi daha doğru görünmektedir. 4/1 – Yüklemde sonunda sonlandırıcıdır. “.” işareti kullanılmıştır.
3	İh Hanuy Nuur	2	1/? – Okuma tatmin edici olmadığı için değerlendirilmemiştir. Ancak bu satırda da ilgili işaret mevcuttur. 2/1 – Cümle başlangıcı belirsizdir. Cümle sonunda yüklemde sonunda getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcı görevde kullanılmıştır.
4	Jirim II	1	1/1 – Satır sonunda emir-hitabet içeren ifadede sonunda “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.

5	Müzik Aleti Üzerindeki Yazıt	6	5/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. 6/1 – Satırdaki emir bildiren ilk cümlede yüklemden sonra vurgulayıcı görevdedir. Ayrıca ayırma görevi de üstlenmektedir.
6	Oruk Had II	2	1/1 – Tarih kaydı da tutulan satırda kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. Satırda iki defa “:” işareti ayırıcı görevde kullanılmıştır. İlk ayırıcı tarih bilgisinden sonra, ikincisi <i>töl(i)s : boyla t(a)rk(a)n a/e</i> şeklindedir. Buna göre kişi adından önce geçen Tölis adı boy adını belirtmek amacıyla “:” işaretiyle verilmiş olabilir.
7	Örtöön Bulag	1	1/1 – “a/e” karakteri Battulga’nın okumasına göre (2020, s. 75) <i>kut b(ö)ri</i> ifadesinden sonra vurgulayıcıdır.
8	Övör Dörölj	1	1/3 – Her bir sözcükten sonra “a/e” karakteri vurgulayıcı görevde getirilmiştir. İlk sözcüğün peşinden gelen ilk işaretten hemen sonra “:” işareti ayırıcı olarak getirilmiştir.
9	Para Üzerindeki Bir Yazıt	1	1/1 – Kişi adı da geçen ve temenni içeren metinde yüklemden sonra vurgulayıcı görevdedir.
10	Teht	1	1/1 – Cümle sonunda vurgulayıcıdır. “:” işareti vardır. Özneden sonra kullanılmıştır.

Dağlık Altay’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

İlk defa 1818 yılında Spasskiy’in sözünü ettiği Dağlık Altay’daki yazıtlar üzerinde, Köktürk harflerinin çözülmesinden sonra güncel olarak Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal’ın oluşturduğu bir ekip bölgede çalışmıştır. Yazıtlarla ilgili sahadan topladıkları verileri ve okumalarını 2012’de yayımlamışlardır. Bunun yanı sıra bölgedeki en güncel çalışma Konkobayev, Useev ve Şabdaneliyev’e aittir. 11 yeni yazıt daha keşfeden ekibin 2015 yılında yayımlanan çalışmasına göre bölgede 101 adet yazıt mevcuttur. Erdal ve Kubarev’in kaydettiğine göre yeni bulunan ve henüz yayımlanmamış yazıtları da dikkate aldığımızda günümüzde Altay’daki yazıtların toplamının 110-120 civarında olduğu söylenebilir (2019, s. 231). Bu çalışmada ise karşılaştırmalı bir albüm niteliği taşıyan Konkobayev ve ekibinin okumaları esas alınarak a/e karakterinin kullanımı ortaya konmuştur.

Tablo 2: Dağlık Altay’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	A 3 – Tuekta I	2	2/1 – <i>Ök</i> pekiştirme edatından sonra getirilen “a/e” karakteri ayırıcı görevdedir.
2	A 14 – Biçik-ti-Boom II/1	2	1/1 – Yazıt sahibinin özelliklerinin belirtildiği satırdaki ad soylu cümlenin sonunda yüklemden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. 2/1 – Tek kelimededen oluşan cümlede <i>b(i)t(i)d(i)m</i> (yazdım/ hâkkettim) yazmaktadır. Yüklemin sonunda “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
3	A 15 – Biçik-ti-Boom II/2	1	1/1 – <i>Kişi oğl(i) (e)η(i)g a/e</i> (İnsanoğlu günahkardır!) şeklindeki yargı bildiren cümlenin sonunda gelen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
4	A 16 – Biçik-ti-Boom III	2	2/6 – İlk iki “a/e” karakteri art arda gelen sıfatlardan sonra ayırıcı olarak, üçüncüsü zarf-fiil eki alan eylemden sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır. Dördüncüsü <i>t(e)g</i> (var/ulaş/saldır) eyleminden sonra hem emir hem hitabet içerdiği için vurgulayıcıdır. Beşincisi <i>(e)sni</i> [Hattırla(yın)] şeklindeki emir kipi taşıyan eylemden sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir. Altıncısı yine sıradaki komut bildiren bir ifadenin sonunda vurgulayıcı olarak kullanılmıştır.
5	A 17 – Biçik-ti-Boom VI	1	1/1 – Tek kelimelik cümle sonunda “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
6	A 19 – Adır-Kaya	1	1/1 – Cümle sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
7	A 24 – Yalbak Taş III / Kalbak Taş III	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
8	A 25 – Yalbak Taş IV-VI / Kalbak Taş IV-VI	2	1/2 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. İkincisi karakter, <i>ıduk (e)r(i)m a/e (a)ta-(a)na</i> [Kutsal erim! Ata – ana(m)] şeklinde okunan cümlede “kutsal erim” ifadesinden sonra ikinci cümle bitmiş ve “a/e” karakteriyle vurgulanmıştır. ³ 2/1 – İlk satırdaki <i>(a)ta-(a)na</i> ifadesi ise ikinci satırda <i>(a)g(i)m a/e</i> (Hazinemdir) ifadesiyle tamamlanmıştır. Buna göre “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmıştır.

³ Bu yazıtla ilgili ilk satırda Konkobayev ve ekibinin okuması üzerinden hareketle yeni bir öneri ileri sürülmüştür. Yazıt üzerine yapılan okumalar birbirinden ayrılmaktadır ve ilk satırda birden fazla ve farklı görevlerde a/e karakterinin bulunması mümkündür. Bu nedenle ilgili satır yeniden değerlendirilmiş ve iki adet “a/e” karakterinin kullanıldığı saptanmıştır. İlgili çalışmalar için bk. Tıbıkova, Nevskaya, Erdal, 2012, s. 72-73; Konkobayev vd. 2015, s. 87-89.

9	A 26 – Yalbak Taş V / Kalbak Taş V	1	1/2 – Yazıtın başında <i>(e)ri t(i)g(i)n</i> sözcükleri arasındaki harfler belirsiz olsa da bu kısımda birisinden bahsedildiği açıktır. Bu nedenle ilk “a/e” karakteri <i>tigin</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi ise emir bildiren ifadenin sonunda vurgulayıcıdır.
10	A 28 – Yalbak Taş VIII / Kalbak Taş VIII	1	1/1 – Tek kelimeden oluşan sözcüğün anlamlandırılmasında farklılıklar vardır. Kızlasov bu metni “Azizim!” şeklinde yorumlamıştır. (2002, s. 84 akt. Konkobayev vd. 2015, s. 100). Konkobayev vd. “mutluluğum / cesurum / arzım (dilekçem, temennim)” şeklinde değerlendirmişlerdir (2015, s. 101). Sözcüğün belirsizliğine rağmen sonundaki “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmış olmalıdır. Ancak belirsizlik nedeniyle değiştirilmekle yetinilmiş ve değerlendirme dışında tutulmuştur.
11	A 30 – Yalbak Taş X / Kalbak Taş X	1	1/1 – Kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
12	A 33 – Yalbak Taş II-XV / Kalbak Taş II-XV	2	2/1 – <i>B(e)n b(i)t(i)d(i)m b(e)ş (el a/e k(i)rgü</i> [Ben yazdım. Beş el (halk) (birliğe, konfederasyona) girmeli] ⁴ şeklindeki metin iki cümleden oluşmaktadır. “Beş el” sözcüğünden sonra getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
13	A 34 – Calgız-Töbö I	2	1/1 – “:” işareti satırdaki ikinci cümlemin yükleminden sonra konmuştur. Cümlemin devamında ise zarf tümlecinde sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır. Zarf tümlecine vurgu yapılmıştır.
14	A 36 – Mön-dür-Sokkon V	1	1/1 – Konkobayev ve ekibinin okumasına göre (2015, s. 130) “a/e” karakteri, <i>(e)k(e)η (e)η (e)ş(i)η (e)η</i> (Ab-laların, çok iyi (?) dostların, çok iyi) ifadesinden sonra ayrıdır.
15	A 39 – Yalbak Taş XIII / Kalbak Taş XIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
16	A 40 – Yalbak Taş XVII / Kalbak Taş XVII	1	1/2 – İlk “a/e” karakteri <i>t(a)bg(a)ç</i> (Çin) sözcüğünden sonra, ikincisi <i>y(i)p(a)r</i> (mis, amber) sözcüğünden sonra vurgulayıcı olarak getirilmişlerdir.
17	A 41 – Yalbak Taş XVIII / Kalbak Taş XVIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

⁴ Konkobayev vd. 2015, s. 117-121.

18	A 42 – Yalbak Taş XIX / Kalbak Taş XIX	1	1/1 – Kişi adı geçen yazıtta yüklemden sonra “a/e” karakteri sonlandırıcı olarak kullanılmıştır.
19	A 43 – Yalbak Taş XX / Kalbak Taş XX	1	1/1 – Yazıt sahibi gördüğü geyik şekillerini çizen kişinin başarılı olduğunu düşündüğünü belirtmiş ve cümle sonunda yüklemden sonra “a/e” karakterinin aynalı şeklini sonlandırıcı olarak kullanmıştır. “:” işareti ise iki defa kullanılmıştır.
20	A 46 – Yalbak Taş XXIII / Kalbak Taş XXIII	1	1/3 – İki cümleden oluşan metindeki ilk cümledeki ilk karakter kişi adından sonra vurgulayıcı olarak, ikinci karakter ise cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı olarak kullanılmıştır. Üçüncüsü ise ikinci cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı görevdedir.
21	A 50 – Karban	2	1/1 – İlk satırın sonunda “:” işaretinden sonra getirilmiştir. Ancak görevi muğlaktır. Ayırma işaretinden sonra getirildiğine göre kuvvetlendirme niteliği taşımaya muhtemeldir.
22	A 51 – Tuekta II	1	1/1 – Yazıt tahrip olduğu için “a/e” karakterinin görevi muğlaktır. Ancak karakterin sonlandırıcı olması muhtemeldir.
23	A 52 – Tuekta III	1	1/1 – Kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
24	A 53 – Teke-Turu	2	2/1 – Konkobayev ve ekibinin okumasına göre (2015, s. 184-185) yazıtın ikinci satırının başları tam olarak anlaşılmamıştır. Ancak metnin sonunda yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
25	A 58 – Yalbak Taş XXX / Kalbak Taş XXX	1	1/2 – Yargı bildiren ifadelerden sonra “a/e” karakterleri vurgulayıcıdır.
26	A 60 – Yalbak Taş XXXV / Kalbak Taş XXXV	1	1/1 – Emir içeren cümlenin sonunda getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
27	A 61 – Yalbak Taş XXXVII / Kalbak Taş XXXVII	1	1/1 – Emir içeren yazıtta cümle sonunda yüklemden sonra vurgulayıcıdır.

28	A 62 – Yalbak Taş XXXVIII / Kalbak Taş XXXVIII	1	1/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır.
29	A 63 – Yalbak Taş XXIX / Kalbak Taş XXIX	1	1/1 – Ayırıcı görevdeki “:” işaretinden hemen önce yargı bildiren ilk cümlenin sonunda vurgulayıcıdır.
30	A 65 – Manırlu-Kobı II	1	1/1 – Kişi adıyla birlikte getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
31	A 73 – Mön-dür-Sokkon VI	1	1/1 – Yargı bildiren cümlenin sonunda “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
32	A 76 – Biçikti-Boom VIII	2	1/3 – Yazıtın ilk satırında ... <i>(e)rli a/e terli a/e (a)ltki a/e...</i> (Erlere ve hizmetkarlar, alttakiler) ⁵ şeklinde görülen “a/e” karakterleri kendinden önceki söz edilen kişilerdir. Yazıtta seslenme söz konusudur. 2/2 – İlk satırdaki durum ikinci satır için de geçerlidir. Erlere ve hizmetkarlara vurgu yapılmıştır.
33	A 78 – Kurgak I	1	1/13 – İlk <i>ogl(u)m</i> ve <i>(e)siz</i> sözcükleri arasında kişiyi vurgulayıcı, ikincisi <i>ök(ü)nç(i)g</i> [(Ne) pişmanlık!] ifadesinden sonra vurgulayıcıdır. Üçüncü karakter kişi adından sonra vurgulayıcı, dördüncü karakter <i>(a)lp yür(e)k</i> (alp / cesur yürek) sıfat tamlamasından sonra vurgulayıcı, beşinci karakter ise yine <i>ök(ü)nç(i)g</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır. Altıncısı, <i>y(e)g(e)t (e)d</i> (İyileştirilmiş yemek / mal-mülk) ve <i>y(e)z (e)d</i> (yez (taba ile) yemek / mal-mülk) ⁶ ifadeleri arasında ayırıcı görevdedir. Yedinci karakter yüklemden sonra sonlandırıcı görevdedir. Sekizinci karakter nesneden sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir. Dokuzuncu yüklemden sonra sonlandırıcıdır. Onuncu karakter söz edilen kişiden sonra vurgulayıcı, on birinci karakter yüklemden sonra sonlandırıcı, on ikinci karakter <i>ök(ü)nç(i)g</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır. Son karakterin ise sonlandırıcı olması mümkündür. Ancak net değildir.

⁵ Konkobayev vd. 2015, s. 239.

⁶ Konkobayev vd. 2015, s. 246.

34	A 79 – Kızıl-Kabak I	3	1/1 – İlgili yazıtta (<i>e</i>) <i>r</i> (<i>a</i>) <i>tı</i> ifadesinden sonra “.” işaretini getirilmiş ve devamında kişi adı verilmiştir. Kişi adından sonra kullanılan “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. ⁵ 2/1 – Yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
35	A 80 – Kızıl-Kabak II	2	2/1 – Yazıtın ikinci satırında <i>b(ö)rü</i> sözcüğü soldan sağa doğru yazılmış ve biraz boşluk bırakıldıktan sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır. Burada bu işaretin vurgu yapmak amacıyla kullanılmış olması mümkündür. Ancak yazıt parçalandığı ve pek iyi durumda olmadığı için şüpheyle yaklaşılmalıdır.
36	A 81 – Biçik-ti-Boom IX	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakteri Emet’in dostunun iyi olduğuna dikkat çekmek amacıyla vurgulayıcıdır.
37	A 84 – Yabogan	5	1/1 – İlk satırda <i>y(e)rd(e)ki y(e)g (e)r(e)n (a)d(ı)g (e)r</i> ifadesinden sonra belirtilen özellikler vurgulanmıştır. 3/2 – İki defa kullanılan “a/e” karakteri özellikleri verilen atlara vurgu yapmak için kullanılmıştır. 4/1 – Ölen kişinin dünyada kalan ve aya benzetilen eşine vurgu yapmak için kullanılmıştır. Yazıtta “.” işareti mevcuttur.
38	A 85 – İnegen I / Nijniy İnegen / Kızık Telan	1	1/1 – Yargı bildiren ilk ifadenin sonunda getirilen “a/e” karakteri dostun yararlı olduğuna vurgu yapmaktadır.
39	A 91 – Tumsık-Kobi	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulama görevinde kullanılmıştır.
40	A 93 – Biçik-ti-Boom XIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulamak için kullanılmıştır.
41	A 97 – Biçik-ti-Boom XVI/2	1	1/4 – İlk üç işaret belirtisiz ad tamlamalarından sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır. Dördüncüsünün cümle içerisinde yanlış yazıldığı fikri uyanmaktadır. Vurgu yapmak amacıyla kullanılmış olması muhtemeldir. Ancak yine de şüpheyle yaklaşılmalıdır.

⁷ Kişi adından sonra gelen (e)s(i)z sözcüğü, Klyastorniy ve Kubarev (2002, s. 80); Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012, s. 123-124); Konkobayev vd. (2015, s. 252-253) tarafından “Ne yazık veya zavallı şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak Konkobayev vd. verdiği (2015, s. 254) yazıtın çiziminden hareketle kendilerinin “...zavallı! Ağlayın.” şeklindeki okumasından ayrılarak kelime (e)s(i)z(i)me (kıymetlimden/kıymetlime) şeklinde okunmuştur. Cümle “Kıymetlime ağlayın.” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle “a/e” karakteri noktalama işareti olarak görülmemiştir.

42	A 98 – Biçik-ti-Boom XVI/3	1	1/5 – Yazıtta “a/e” karakteri beş defa kullanılmıştır. Yazıtın bazı kısımları anlamlandırılmamıştır. Yazıt tam anlaşılır olmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.
43	A 99 – Kara-Tu I	2	1/1, 2/1 – Kişi adlarından sonra vurgu yapmak amacıyla getirilmişlerdir.
44	Sarı-Kobı	2	1/2 – İlk karakter yüklemden sonra sonlandırıcıdır. İkincisi vurgulayıcıdır. Erdal ve Kubarev (2019, s. 234) ilk satırdaki “a/e” işaretinin ünlem olarak değerlendirilmesini söylemiştir. 2/1 – İkinci satırdaki “a/e” karakterinin vurgulayıcı olması muhtemeldir.

Yenisey’deki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köktürk harfli yazıtlar Batı dünyasında ilk defa 1675’te Milesco tarafından bahsedilen Yenisey Yazıtlarıdır (Ercilasun, 2015, s. 146; Aydın, 2019a, s.25). Yenisey Yazıtları üzerine ilk çalışma 1730 yılında Strahlenberg tarafından yapılmıştır. Harflerin çözülmesinden sonra yazıtlar üzerine Malov (1952), Vasilyev (1983), Şçerbak (1970), Amancolov (2003), Useev (2011), Kormuşin (2017), Şirin User (2010) ve Aydın (2019b) gibi birçok bilim insanı çalışmıştır. Yenisey Yazıtları incelenirken Useev’in (2011) ve Aydın’ın (2015, 2019b) eserleri birlikte değerlendirilerek “a/e” karakterinin kullanımları saptanmıştır.

Tablo 3: Yenisey’deki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	E 11 – Begre	10	<u>Ön yüz:</u> 1/2, 2/2 – Her iki satırda da ikişer defa yüklemden sonra sonlandırıcıdır. <u>Sol taraf:</u> 3/2, 4/2 – Yazıtta “a/e” karakteri iki satırda da ikişer cümlemin sonunda yükleminden ardından sonlandırıcıdır. <u>Arka yüz:</u> 5/1 – Cümlemin yükleminden sonra “:” işaretinden önce “a/e” işareti gelen sözcüklerle sonlandırıcıdır. 6/2, 7/2 – İki satırda da ikişer cümlede yüklem sonuna sonlandırıcıdır.

1	E 11 – Begre	10	8/1 – Cümle sonunda yine sonlandırma görevindedir. 9/1 – İlk “a/e” karakterinin herhangi bir ayırma görevinde kullanılmadığı yazım hatası, fazladan kullanım olduğu izlenimi vardır. ⁸ İkinci karakter ise yine cümle sonunda sonlandırıcıdır. <u>Sağ taraf:</u> 10/3 – Son iki kullanımda “a/e” karakteri cümle sonu sonlandırma görevindedir. İlk karakter ise edat grubundan sonra ayırma görevindedir. “:” işareti de yer yer kullanılmıştır.
2	E 13 – Çaa-Höl I	5	5/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifadedeki “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
3	E 15 – Çaa-Höl III	3	2/1 – <i>ǰ#l esize</i> sözcüğündeki “ǰ” işareti fonetik bir değere sahiptir. Bununla birlikte vurgulayıcı bir enklitiktir.
4	E 16 – Çaa-Höl IV	3	2/1 – Cümle sonunda “:” işaretinden önce sonlandırıcı görevindedir.
5	E 18 – Çaa-Höl VI	5	4/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifade Useev tarafından <i>kanday muḡ</i> (ne acı/ ne keder) şeklinde okunmuş (2011, s. 441), Aydın tarafından ise <i>ne sıkıntı</i> şeklinde yorumlanmıştır (2015, s. 67; 2019b, s. 86). Bu okumalardan da hareketle “a/e” karakteri vurgu yapmak için kullanılmıştır.
6	E 22 – Çaa-Höl X	4	3/1 – Aydın’ın okumasına göre 3. satırda <i>üç : (e)l(i)g e y(a)ḡ(i)m...</i> (kırk üç yaşında...) şeklinde geçmiştir (2019b, s. 90). Buna göre ayırmak için “:” işaretinin de kullanıldığı metinde “a/e” karakteri cümlede sayı grubuna vurgu yapmak için kullanılmıştır. Sayılar ise kendi içerisinde “:” işareti ile ayrılmışlardır.
7	E 25 – Oznaçennaya I	7	1/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifadede ilgili işaret vurgu amacıyla kullanılmıştır.
8	E 30 – Uybat I	5	3/1 – Useev’e göre (2011, s. 468) 3.satırda 1 defa görülen “a/e” karakteri, Aydın’a göre (2015, s. 87; 2019b, s. 112) ilk satırda aynı şekilde 1 defa görülmüştür. Cümle sonunda sonlandırıcıdır.

⁸ Genelde “ŦX” şeklinde görülen *(e)dgü* sözcüğü “ŦXl” *edgü* şeklinde yazılmıştır.

8	E 30 – Uybat I	5	5/1 – Cümle sonunda <i>begimiz</i> (beyimiz) ifadesinden sonra gelen “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmıştır (Useev, 2011, s. 468-469; Aydın, 2015, s. 87; Aydın, 2019b, s. 112).
9	E 32 – Uybat III	17	13/1 (14/1) – Useev ve Aydın’ın okumalarında satırların dizilimi farklıdır. Aydın’a göre 13.satırdaki “a/e” karakteri Useev’de 10.satırda, 14.satırdaki ise 11.satırdadır (Useev, 2011, s. 474; Aydın, 2015, s. 92; Aydın, 2019b, s. 118). Her iki okumada da “a/e” karakterleri yüklemden sonra sonlandırıcıdır.
10	E 36 – Tuba II	3	1/1 – Useev (2011, s. 617) ve Aydın (2015, s. 98; 2019b, s. 126) cümleleri birbirinden farklı yorumlamışlardır. Ancak her iki okumada da ilk satırda bir temenni ve dilek içeriği vardır. Burada “a/e” karakteri vurgu için kullanılmıştır.
11	E 42 – Bay-Bulun I	9	1/1 – Useev’e göre (2011, s. 488) <i>esize</i> ifadesiyle birlikte kullanılmıştır. Useev’in okuması Aydın’a göre 7.satıra denk gelmektedir (2015, s. 108; 2019b, s. 142). Vurgulayıcıdır. 6/1 – Useev’in verdiği okumaya göre (2011, s. 488-490) yüklemden sonra sonlandırıcıdır. Aydın’a göre 4.satıra denk gelmektedir (2015, s. 108; 2019b, s. 142).
12	E 43 – Kızıl-Çıraa I	6	2/1 – Yazıtta <i>buñ a/e</i> şeklinde görülen ifadeyle birlikte “a/e” işareti vurgu amacıyla kullanılmıştır.
13	E 48 – Abakan	11	2/1, 8/1 – Useev’e göre (2011, s. 506-509) 8. ve 10.satırlara denk gelen cümlelerde “a/e” karakteri <i>açıg a/e</i> (Yazık! / Ne acı!) şeklinde geçmektedir. “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
14	E 51 – Tuva D	4	1/2 – <i>Esiz</i> “değerli, kıymetli” sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgulama görevindedir. İkincisi cümle sonunda yüklemden sonra sonlandırma değil vurgulama görevindedir. Çünkü 2. ve 3. satırlarda yüklem tekrar edilerek kişinin ayrıldıkları sıralanmış ve tasarruf edilmiştir. 2/1, 3/2 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “.” işareti mevcuttur.

15	E 59 – Herbis-Baarı	9	Aydın (2015, 2019b) ile Useev’in (2011) okumaları arasında farklar vardır. Aydın’ın okuması esas alınmıştır (2015, s. 130; 2019b, s. 174). 1/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır. 5/1 – Bu satırda <i>asıg</i> sözcüğünden sonra vurgu amacıyla kullanılmış olması mümkündür. 9/1 – Okumalar ⁹ yazıtın görselleriyle karşılaştırıldığında bu satır için Useev’in okuması daha uygun görülmüştür (2011, s. 528). Buna göre <i>buıj a/e</i> şeklinde görülen ifade- de “a/e” karakteri vurgu amacıyla kullanılmıştır.
16	E 65 – Kara-Bulun I	3	3/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
17	E 66 – Kara-Bulun II	4	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
18	E 68 – El-Baı	29	Aydın’ın okumasına göre (2015, s. 135-137; 2019b, s. 181-183) 22/1 olan satır ve işaret Useev’in okumasına göre (2011, s. 546-550) 19/1’e denk gelmektedir. Her iki okumaya göre “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. Burada <i>ök(ü)nç a/e</i> şeklinde geçmektedir.
19	E 98 – Uybat VI	6	2/2 – Yazıtta “a/e” karakterlerinin ilki <i>buıj</i> sözcüğünden, ikincisi ise <i>açıg</i> sözcüğünden sonra getirilmiştir. Her iki karakter de vurgulayıcıdır. 4/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
20	E 116 – Tepsey VI	1	1/1 – Aydın’ın okumasına göre (2015, s. 163; 2019b, s. 216) “a/e” karakteri <i>çök</i> “amin” sözcüğünden sonra getirilmiştir. Vurgulayıcıdır.
21	E 120 – Tututüp I	2	1/1, 2/1 – İki satırda da <i>esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.

⁹ İlgili yazıtın görselleri için ayrıca bk. Useev, 2011, s. 530-531.

22	E 123 – Tepsey VIII	1	1/2 – <i>Az</i> (kakım) ve <i>irbiş/irbis</i> (Sibirya panteri) sözcüklerinden sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır (Aydın, 2015, s. 166; 2019b, s. 219). Her iki karakter de vurgu amacı taşımaktadır.
23	E 147 – Ye-erbek I	5	2/2 – Her iki kullanımda da <i>buñ a/e</i> şeklinde görülen ifadelerden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. 4/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. 5/1 – Satırda ikinci kez tekrar eden ... <i>bökmedim</i> (...doymadım) ifadesinden hemen sonra ve “:” işaretinden önce “a/e” karakteri sonlandırıcı olarak kullanılmıştır.
24	E 149 – Ye-erbek II	6	6/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır.
25	E 153 – Alaş I	3	2/1 – Kişi adından sonra vurgulama görevindedir.
26	Lisiçya I	1	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir.
27	Kunya Dağı Yazıtı	1	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. “:” işareti mevcuttur.

Kırgızistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Kırgızistan’da Talas, Koçkor, Isık-Köl gibi çeşitli bölgelerde bulunan Köktürk harfli yazıtlar mevcuttur. Alyılmaz, Kırgızistan Cumhuriyeti’nde (büyük bölümü Talas ve Koçkor bölgelerinde olmak üzere) 50 civarında (Kök)türk harfli eski Türk yazıtı bulunduğunu, bunların önemli bir kısmının bölgede XI. yüzyıla dek yaşamış olan Türgişlere, On-Oklara ve Oğuz boylarına ait olduğunu, bir kısmının ise Kırgızlara ve diğer Türk topluluklarına ait olduğunu kaydetmiştir (2006, s. 23).

Bu yazıtlar ilk defa V. A. Kallaur sayesinde bilim çevrelerine kazandırılmıştır. Bundan sonra da üzerlerine birçok Türkolog çalışmalar yapmıştır. Bunlar üzerine güncel olarak Alimov (2014) ve Useev (2019a) gibi önemli kişilerce çalışılmıştır.

Yazıtlar incelenirken Alimov’un 2014 yılında yayımlanan *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışması esas alınmıştır. Çiyin-Taş Yazıtları ile ilgili Useev’in (2019a) *Ortak Türk Tarihi Ansiklopedisi*’nin 6. cildinde verdiği okumalar, Kuru Bakayır II Yazıtı için ise Kızlasov’un verdiği okuma (2005) üzerinde “a/e” karakteri ile ilgili tespitler yapılmıştır.

Tablo 4: Kırgızistan’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Talas I	4	<p>1/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/2 – Birincisi iyelik eki almış bir sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi cümle sonunda sonlandırıcı görevdedir.</p> <p>3/3 – İlk iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi ve üçüncüsü kişi adlarından sonra vurgulayıcı görevdedir.</p> <p>4/1 – Belirsizdir.</p>
2	Talas II	8	<p>1/3 – İlk “a/e” karakteri <i>otuz oğlan</i> tamlamasından sonra ayırıcı, ikincisi iyelik eki almış bir sözcükten sonra ayırıcı, sonuncusu ise edattan sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır.</p> <p>2/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>3/1 – Ayırıcı görevdedir.</p> <p>4/3 – İlk karakter kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi ayırıcı ve sonuncusu vurgulayıcıdır.</p> <p>5/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi cümle sonunda sonlandırıcıdır.</p> <p>6/1 – İki kişi adı arasında ayırıcıdır.</p> <p>7/2 – Birincisi 3. şahıs iyelik ekinden sonra ayırıcı, ikincisi kişi adından sonra vurgulayıcı görevdedir.</p> <p>8/1 – 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı görevdedir.</p>
3	Talas III	5	<p>1/2 – Birincisi kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi belirsizdir.</p> <p>2/2 – İlk karakter ilk cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcıdır.</p> <p>3/3 – İlk belirtili nesne hâli eki alan eş görevli iki sözcüğün arasında (atasın-anasın) ayırıcı, ikincisi belirtili nesne hâli eki alan son sözcükten sonra ayırıcıdır. Üçüncüsü ise yine yüklemden önce ayırıcı görevdedir.</p>

4	Talas IV	2	<p>1/3 – İlki kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi yüklemden sonra sonlandırıcı ve üçüncüsü <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/3 – İlki <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi $<k(a)t(u)ni>^{10}$ şeklinde tamamlanan sözcüğe göre 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı ve üçüncüsü zarf tümlecinden sonra ayırıcıdır.</p>
5	Talas V	3	<p>1/5 – Birincisi ilk cümleden yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi, üçüncüsü ve dördüncüsü eş görevli sözcüklerden sonra ayırıcıdır. Sonuncusu <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/2 – İlki <i>umaç oğlu</i> (oğlu Umaç) ifadesinde 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi eş görevli sözcükler arasında ayırıcıdır.</p> <p>Üçüncü satır tahrip olması nedeniyle net okunmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.</p>
6	Talas VIII	4	<p>1/2¹¹– İlki kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi 2. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcıdır.</p> <p>2/2 – İlki yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi <i>ökünçlög</i> (pişmanlık) sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>3/2 – İlk “a/e” karakteri özel ad olarak kullanılan <i>otuz oğlan</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi belirtili nesne hâli eki alan <i>sagdıçig</i> sözcüğünden sonra ayırıcı görevdedir.</p> <p>4/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p>
7	Talas IX	2	2/1 – Sıfattan sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir.
8	Talas X	5	<p>1/1, 2/1 – Bu satırlardaki “a/e” unsurunun vurgulayıcıdır.</p> <p>3/3 – İlk “a/e” karakteri sıfat tamlamasında sayı sıfatından sonra getirilmiş, ikincisi tamlamanın sonunda getirilmiştir. Her ikisi de ayırıcı görevdedir. Sonuncusu ise cümle sonunda ayırıcı bir çeşit noktalama işaretidir.</p> <p>4/2 – İlki 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi cümle sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>5/2 – Dördüncü satırdaki kullanımla birebir aynıdır. İlki ayırıcı, ikincisi vurgulayıcıdır.</p>

¹⁰ Okuma için ayrıca bk. Alimov, 2014, s. 96.

¹¹ Alimov’un kaydettiğine göre (2014, s. 111) *(e)siz (e)s(i)niñ A* şeklindeki ifadede geçen “a/e” karakteri, *(e)siz (e)s(i)niñe* şeklinde değerlendirilerek ayrı tutulmuştur.

9	Talas XI	2	1/3 – İlk iki karakter özel adla birlikte vurgulayıcı olarak kullanılmıştır. İlk özel ismin ortasındadır. İkincisi ayırıcıdır. 2/2 – <i>Otuz oğlan sağdıçları</i> ifadesinde her bir sözcükten sonra ayırıcı görevde getirilmiştir.
10	Talas XIII	4	1/3 – İlk ayırıcı olarak, ikincisi yüklemden sonra sonlandırıcı olarak getirilmiştir. Sonuncusu ise ayırıcıdır. 2/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. 3/2 – İki karakter de vurgulayıcıdır. 4/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi (<i>e</i>)siz <i>özüm</i> ifadesinden sonra vurgulayıcıdır.
13	Talas XIV	5	1/2 – İlk olarak belirtisiz ad tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasında ayırıcı “.” işareti getirilmiştir. Tamlamanın sonunda ise “a/e” karakteri vurgulama görevinde kullanılmıştır. İkinci “a/e” karakteri ise kişi adından sonra vurgulayıcı görevdedir. 2/2 – Her iki karakter de 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı olarak getirilmiştir. 3/3 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra gelen ilk “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. İkincisi ve üçüncüsü kişi adlarından sonra vurgulayıcıdır. 4/1 – 3. şahıs eki alan eş görevli iki sözcük arasında ayırıcıdır.
14	Kuru-Bakayır Yazıtı II	1	1/1 – Kızlasov’un okumasına göre değerlendirilmiştir (2005, s. 53). Buna göre özel addan sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
15	Koçkor I (Kök-Say I)	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakterinin varlığı belirsizdir. Ancak varsa vurgulama görevinde olması muhtemeldir.
16	Koçkor III (Kök-Say III)	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakterinin varlığı belirsizdir. Ancak var olması durumunda Koçkor I Yazıtı gibi vurgulama görevinde kullanılmış olması muhtemeldir.
17	Koçkor V (Kök-Say V)	1	1/1 – Yazıtta (<i>e</i>) <i>kiz y(a)şuk a/e</i> şeklindeki ibarede kastedilen belirsizdir. Bu nedenle karakterin hangi görevde kullanıldığını söylemek de mümkün değildir.
18	Koçkor VII (Kök-Say VII)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra özel ad nitelenmiştir. Buna göre “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.

19	Koçkor XI (Kök-Say XI)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
20	Koçkor XX (Böy-rök-Bulak I)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
21	Koçkor XXI (Böy-rök-Bulak II)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
22	Koçkor XXIII (Böy-rök-Bulak IV)	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Kazakistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Bugüne kadar Kazakistan'da otuza yakın yazıt bulunmuştur ve bu yazıtların büyük bir kısmı kayalara kazınmış küçük yazıtlardır (Useev, 2015, s. 861). Kazakistan'da bulunan yazıtlar üzerinde Amancolov (2003), Kızlasov (2010, 2011), Rogojinskiy (2010), Bazilhan (2008, 2014) gibi isimlerin çalışmaları mevcuttur. Bölgede bulunan yazıtların sayısı diğer bölgelere göre az olsa da Köktürk harfli metinlerin bu bölgede bulunması yazı kültürünün ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışma için Bazilhan'ın çalışması esas alınmıştır (2008, 2014). Koytübek Yazıtı için Useev'in okuması kabul edilmiştir (2015).

Tablo 5: Kazakistan'daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Koytübek	1	1/1 – Useev'in verdiği okumaya göre (2015, s. 862) <i>b(e)ş(i)kl(i)g a/e yurtım</i> şeklindeki metinde “a/e” karakteri <i>b(e)ş(i)kl(i)g yurt</i> (ana/öz yurt) sıfat tamlamasından sonra kullanılmıştır. Kısa metinde sıfata vurgu yapılmıştır. Bu durum Useev'in okumasını da doğrular niteliktedir.
2	Kuljabası I	3	1/1 – Satır sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köktürk harfli metinlerin bir kısmı Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Aydın’ın verdiği bilgiye göre bölgedeki yazıtları ilk defa D. A. Klementz 1899 yılında yayımlamıştır (2022, s. 63). Daha sonra yine aynı yıl Radloff tarafından Klementz’in verdiği yazıtlar yayımlanmıştır. Daha sonra bölgedeki yazıtlar üzerine Orkun (2019), Erdal (1993), Alyılmaz (2013a, 2013b ve 2015), Ölmez (2021, s. 368) ve Aydın (2018) gibi isimler çalışmışlardır.

Bölgedeki en önemli çalışma 2008-2010 yılları arasında yürütülen Atatürk Üniversitesi, Pekin Üniversitesi ve Turfan Araştırmaları Merkezi’nin birlikte yürüttüğü ve Cengiz Alyılmaz’ın da eş başkanlığını yaptığı projenin neticesinde yayımlanan *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adlı eserdir. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki yazıtlar, 2015’te yayımlanan albüm niteliğindeki bu çalışma esas alınarak değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Yazıtlarda a/e Karakteri

No	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Yorçı	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Genel olarak bakıldığında “a/e” karakteri işlevlerine göre kuvvetlendirme enklitiği (vurgulayıcı), ayırma görevindeki bir noktalama işareti (ayırıcı) ve sonlandırma ve/veya ünlem görevindeki bir noktalama işareti (sonlandırıcı) olmak üzere üç şekilde gözlemlenmiştir.

Elde edilen verilere göre Moğolistan’daki Hoïd Tamir Yazıtları ile incelenen 145 yazıttan 10 yazıtta, Dağlık Altay bölgesindeki 102 yazıttan 44 yazıtta, Yenisey bölgesindeki 159 yazıttan 27 yazıtta, Kırgızistan’daki 48 yazıttan 23 yazıtta, Kazakistan’daki 13 yazıttan 2 yazıtta ve son olarak Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisindeki 20 yazıttan 1 yazıtta “a/e” karakterinin çeşitli görevlerde kullanıldığı görülmüştür.

Moğolistan’daki 10 yazıtta 16 defa görülen “a/e” karakterinin 10 defa vurgulayıcı, 4 defa sonlandırıcı, 1 defa ayırıcı ve 1 defa da belirsiz olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Dağlık Altay’daki 44 yazıtta 52 defa vurgulayıcı, 9 defa ayırıcı, 13 defa sonlandırıcı ve 12 defa da belirsiz olmak üzere toplamda 86 kez kullanıldığı belirlenmiştir. Yenisey’deki 27 yazıtta 60 defa geçen ilgili işaretin 35 defa vurgulayıcı, 1 defa ayırıcı ve 25 defa sonlandırıcı olarak kullanıldığı görülmüştür. Kırgızistan’daki 23 yazıtta 89 defa geçen “a/e” işaretinin 42 defa vurgulayıcı, 35 defa ayırıcı, 7 defa sonlandırıcı ve 5 defa da belirsiz olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. Kazakistan’daki yazıtlarda iki

defa, Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki yazıtlarda 1 defa geçen “a/e” işareti sadece vurgulayıcıdır.

Sonuç

Daha önce yapılan çalışmalarda “a/e” karakteri bağlamına göre değerlendirilmiş, kimilerince vokatif bir ek kimilerince bir edat kimilerince noktalama işareti olarak kabul edilmiştir. Köktürk harfli metinler özelinde, vurgulama görevinde adlara ve eylemlere getirilen “a/e” unsurunun sadece vokatif bir ek olarak değerlendirilmesi için yeterli kanıt yoktur. Özellikle kişi adlarından, özel adlardan ve sıfatlardan sonra getirilmiştir. Hitabet ve uyarı içeren ifadelerden sonra kullanılmıştır. Yazıtlarda kimi zaman ünlülerden sonra kimi zaman cümle sonunda yüklemdeki kişi ekinden sonra ek dizilimine aykırı olarak getirilmiştir. Buradan hareketle “a/e” unsurunun hem adlarla hem eylemlerle vurgulama, pekiştirme amacıyla bir enklitik olarak kullanıldığı görülmüştür.

Köktürk yazı sisteminde tasarruf amacıyla düz-geniş ünlülerin çoğu zaman yazılmadığı görülmektedir. Yazı sistemine göre metin içerisinde bir fonem olarak az kullanılan “a/e” işaretinin bir çeşit noktalama görevi kazanmış olması muhtemeldir. Bu durum yine de belirsizdir ve tespiti de güçtür. Standart yazıdaki noktalama işaretine ek olarak yeni bir noktalama işaretinin oluşmasında “a/e” enklitiğinin rolü tartışılmalıdır. İlgili işaret özellikle Kırgızistan’daki yazıtlarda tamlamalardan ve iyelik ekli sözcüklerden sonra ayırma görevinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra eş görevli sözcüklerden, kimi sözcük öbeklerinden sonra getirilen “a/e” işaretleri bariz bir biçimde bir ayırıcı olarak getirilmiştir.

Aynı işaret, çoğunlukla kısa metinlerden oluşan Dağlık Altay’daki yazıtlarda, yüklemelerden sonra bir ayırma ekine veya bir pekiştirme enklitiğine ihtiyaç olmadığı hâlde kasıtlı olarak getirilmiştir. Kimi yazıtlardaki “a/e” karakterinin sonlandırma ve/veya ünlem görevinde kullanıldığı görüşü sık sık yüklemelerden sonra kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür örneklerde bazen bir satırda “a/e” karakteri birden fazla kullanılmıştır. Bu kullanımların art arda aynı ses değerine sahip bir enklitik olarak değerlendirilmesi metin bütünlüğü açısından karmaşık görünmektedir. Bu nedenle bu işaretin bir ses değeri olamayacağı görüşüne varılmıştır. Kökünde ses değeriyle ilişkili olması mümkün olmakla birlikte bir ünlem işareti veya nokta gibi kullanılmış olması mümkündür. Burada hem cümleleri ayıracak hem sonlandıracak hem de bazen ünlem katacak bir işarete gereksinim duyulmuştur. Standart yazım kurallarından uzaklaşılan ilgili yazıtlarda, “a/e” işareti yüklemelerden sonra pek çok defa getirilmiştir. Ancak ayırıcı görevde kullanılan bir diğer noktalama işareti olan “:” işaretinin bu tarz bir kullanımı istisnaidir. Belirtilen durumlarda “a/e” işaretinin kullanılması, farklı bir görevde kullanılan noktalama

işaretini ortaya koymaktadır. Bunlarla birlikte yer yer nida unsuru olarak görülmesi de mümkündür. Bu mesele tek başına başka bir çalışmada ele alınmalı ve tartışılmalıdır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Alimov, R. (2013). Eski Türk runik metinlerdeki esiz üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 17-37.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı yazıtları: Eski Türk runik yazıtları üzerine bir inceleme*. Kömen.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi* (Tez No. 36617) [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Alyılmaz, C. (1999). Ünlemlerin seslenmeleri kuvvetlendirici işlevleri. *Türk gramerinin sorunları II* içinde (s. 534-540).
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2006). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtların bugünkü durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 1(2), 17-27.
- Alyılmaz, C. (2013a). Karı Çor Tigin yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2013b). Yorçı yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(3), 29-46.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Amancolov, A. S. (1978). K genezisu tyurkskih run. *Voprosiy Yazıkoznaniya*, 2, 76-87.
- Amancolov, A. S. (2003). *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Mektep.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig: II çeviri* (3. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig: I metin* (3. bs.). Türk Dil Kurumu.

- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası): Karahanlı Türkçesi: Giriş, metin, notlar, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Kömen.
- Aydın, E. (2017). Hoyto–Tamır Tayhar–Çuluu Yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Orhon Yazıtları* (3. bs.). Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019b). *Sibirya'da Türk izleri Yenisey Yazıtları*. Kronik.
- Aydın, E. (2019c). *Taşa kazınan tarih* (3. bs.). Kronik.
- Aydın, E. (2021b). *Bozkırın tanıkları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2021a). *Türklerin bilge atası Tonyukuk* (4. bs.). Kronik.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türk Yazıtları*. Selenge.
- Badam, A. (2010). Moğolistan'daki runik yazıtlar. *Türkbilig*, 20, 67-81.
- Badam, A. (2018). Moğolistan'da bulunan kayalar üzerindeki runik yazıtlar 2010-2017. *Türkbilig*, 35, 143-154.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000a). Eski Türk çağı kaya yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, II(1), 121-133.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000b). Eski Türk çağı yazıtları: I. Açıit Yazıtları I-II-III, Yamaanı-Us kaya Yazıtı. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, II(2), 147-153.
- Barutçu Özönder, F. S. (2001). Türkçe enklitik edatlar: çI/çU. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi*, III(2), 75-86.
- Barutçu Özönder, F. S. (2006). Çöyr yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 108-124.
- Battulga, T. (2020). *The small monuments of Mongolian runic inscription*. Archaeological Relicks of Mongolia Catalogue Series.
- Bazılhan, N. (2008). Drevnetyurkskiye pis'menniye pamyatniki Kazakhstana. *Tyurkologiya Turkestan*, 5(6), 117-122.
- Bazılhan, N. (2014). Kazakistan'da bulunan Göktürk Yazıtları hakkında. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 1-12.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2008). La enklitiği ve Türkçede bir "pekiştirme enklitiği" teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2(2), 35-56.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi* (15. bs.). Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (4. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon (Vol. 1)*. Otto Harrassowitz Verlag.

- Erdal, M. (1993). The runic graffiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 87-108.
- Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. A. Göksel ve C. Kerslake (Ed.), *Studies on Turkish and Turkic languages* içinde (s. 41-55). Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Erdal, M. ve Kubarev, G. (2019). Güneydoğu Altay’daki Sarı-Kobı Yazıtı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 30, 227-239.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı* (C. Alyılmaz ve O. Mert, Haz.). Belen.
- Kempf, B. (2004). Old Turkic runiform inscriptions in Mongolia: An overview. *Turkic Languages*, 8(1), 41-51.
- Kızlasov, İ. L. (2002). *Pamyatniki runičeskoj pismennosti Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.
- Kızlasov, İ. L. (2003). *Novosti Tyurkskoj runologii I. Yeniseyskiye nadpisi na gore Yalbaktaş (Gorniy Altay)*. “Gumanitarniy” Akademiya Gumanitarniy İssledovaniy.
- Kızlasov, İ. L. (2005). Talasskiye naskal’nyye nadpisi. *Rossiyskaya Arheologiya*, 2, 46-55.
- Kızlasov, İ. L. (2010). Proçteniyeye runičeskoj nadpisi uroçişa Akterek. İ. V. Yerofeyeva, B. T. Zhanayev ve L. Ye. Masanova (Ed.), *Rol’ nomadov v formirovanii kul’turnogo naslediya Kazakhstana nauçniya çteniya pamyati N. E. Masanova* içinde (s. 345-347). Print-S.
- Kızlasov, İ. L. (2011). Kak nazıvalı runičeskoye pis’mo sami Tyurkskiye narodiy. *Rossiyskaya Tyurkologiya*, 2(5), 62-74.
- Klyaştorny, S. ve Kubarev, G. (2002). Turkskiye runičeskiye epitafii iz Çuyskoj stepi. *İstoriya i Kultura Vostoka Azii*, 2, 78-82.
- Koca, S. (2018a). *Tarihî Türk lehçelerinde klitikler (8-15. yüzyıl)* (Tez No. 515229) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi
- Koca, S. (2018b). Klitik kavramı ve Türkçede klitikler-I. *Dil Araştırmaları*, 12(23), 299-315.
- Koca, S. (2020). Klitik kavramı ve Türkçede klitikler-II. *Dil Araştırmaları*, 14(26), 7-36.
- Konkobayev, K., Useev, N. ve Şabdaneliyev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti’ndeki eski Türk yazıtları albümü*. Gılım.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*. Nauka.
- Korkmaz, Z. (2010). “IA” pekiştirme ek-edatının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantıları ve -Ala tekrarlama ekinin yapısı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 58(1), 7-20.

- Kormuşin, İ. (2001). Kuzey Tuva Ögök-Turan vadisindeki Göktürk anıtlarının bazı özellikleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 257-261.
- Kormuşin, İ. (2016). Yenisey Yazıtları (R. Alimov, Çev.). İ. Kormuşin, E. Mozi-oğlu, R. Alimov ve F. Yıldırım (Haz.), *Yenisey-Altay-Kırgızistan yazıtları ve Kâğıda yazılı runik belgeler* içinde (s. 15-226). Bilgesu.
- Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları* (R. Alimov, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Malov, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnyurkskoy pismennosti*. Akademiya Nauk SSSR.
- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pismennost tyurkov*. Akademiya Nauk SSSR.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Belen.
- Mert, O. (2013). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında boşluk karakterinin (:/≅/·/) kullanımıyla ilgili karşılaşılan farklılıklar. H. Şirin User ve B. Gül (Ed.), *Yalın kaya bitigi Osman Fikri Sertkaya armağanı* içinde (s. 1-30). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Atatürk Üniversitesi.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk yazıtları* (birleştirilmiş 5. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük* (4. bs.). Bilgesu.
- Özçelik, S. (2022). *Dede Korkut: Dresden yazması: I giriş, notlar* (2. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Rogojinskiy, A. E. (2010). Noviyе nahodki pamyatnikov drevnyurkskoy epigrafiki i monumental'noyo isskustva na yuge i vostokey Kazakhstana. I. V. Yerofeyeva, B. T. Zhanayev ve L. Ye. Masanova (Ed.), *Rol' nomadov v formirovaniy kul'turnogo nasldeiya Kazakhstana nauçniye çteniya pamyati N. E. Masanova* içinde (s. 329-344). Print-S.
- Sertkaya, O. (2014). Altay, Yenisey ve Moğolistan yazıtları üzerine notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 1-13.
- Sertkaya, O. F. ve Harcavbay, S. (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 313-46.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, T. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü*. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Sultanzade, V. (2018). Atebetü'l-Hakâyık'ta bir emir eki. *Karadeniz Araştırmaları*, 59, 297-305.
- Şçerbak, A. M. (1970). Yeniseyskiye runičeskiye nadpisi k istorii otkritiya i izučeniya. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1970* içinde (111-134).
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi* (2. bs.). Kömen.
- Şirin, H. (2020). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri* (2. bs.). Bilge Kültür Sanat.

- Tekin, T. (1964). On a misinterpreted word in the old Turkic inscriptions. *UAJb*, 35, 134-144.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları* (5. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri Dîvānu Luğāti 't-Türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri* (M. Ölmez, Yay.; 2. bs.). Sanat Kitabevi.
- Thomsen, V. (2019). *Orhon yazıtları araştırmaları* (V. Köken, Çev. ve Yay.; 3. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Tıbıkova, L. N., Nevskaya, İ. A. ve Erdal, M. (2012). *Katalog drevnyurkskih runičeskix pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altayskiy Gosudarstvennyy Universitet.
- Useev, N. (2010). Esizime mi? sizime mi? *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(34), 1-8.
- Useev, N. (2011). *Yenisey cazma estelikleri*. Turar.
- Useev, N. (2015). Kazakistan'da bulunan Koytubek yazıtında Köktürk yazısının adı geçiyor mu? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(3), 860-868.
- Useev, N. (2019a). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtlar. C. Alyılmaz, O. Mert ve N. Useev (Haz.), *İslam öncesi Türk eserleri ve (Kök)türk harfli yazıtlar ortak Türk tarihi içinde* (C VI, s. 297-336). Yeni Türkiye.
- Useev, N. (2019b). Köktürk harfli yazıtlardaki ‘esiz’ kelimesi üzerine. *Dil Araştırmaları*, 13(24), 31-42.
- Vasilyev, D. (1983). *Grafičeskiy fond pamyatnikov Tyurskoy runičeskoj pismenosti aziatskogo areala*. Nauka.
- Vasilyev, D. D. (1995). Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A. 47, 48, 29, 50). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 41, 91-97.

Extended Summary

The written memory left behind by the Turks, who have an important place in the world both in terms of geography and history, is valuable for relevant researchers. This written memory has been preserved on *bengu* stones, stone fathers, stones, rocks, money, paper, and various usage items in accordance with the lifestyles of the Turks and has been carried to the present day. Reading these inscriptions and expressing each view freely is essential for understanding written memory.

There are differences in the use of the “a/e” character used in the inscriptions. Accordingly, the main problem is as follows: While there is a distinctive punctuation mark in the form of “:” in runic script, why is a sign with a different sound value used in punctuation function? What are the functions and uses of this sign? Also, how are these functions and uses in which regions?

The aim of this study is to identify the uses of the relevant character on the inscriptions, to reveal them in a holistic way, and to evaluate them and share them with researchers related to the subject, especially those working in the field of runology. For this reason, the opinions of the researchers were examined and compiled, texts with runic letters were scanned and the cases where the “a/e” character was used were determined. The inscriptions have been comparatively examined over current publications. This study is important for the discussion, understanding and evaluation of the characters in the runic inscriptions.

In general, the use of the “a/e” character outside of the phoneme value has been observed in three ways: an enclitic (emphasis, highlighter) in the reinforcement function, a punctuation mark (separator) in the separator function, and a punctuation mark (terminator) in the terminating function.

According to the data obtained, it was observed that the character “a/e” was used in various functions in 10 out of 145 inscriptions in the Hoïd Tamir Inscriptions in Mongolia, 44 out of 102 inscriptions in the Mountainous Altai region, 27 out of 159 inscriptions in the Yenisei region, 23 out of 48 inscriptions in Kyrgyzstan, 2 out of 13 inscriptions in Kazakhstan, and finally 1 out of 20 inscriptions in the People’s Republic of China.

The character “a/e”, which appears 16 times in 10 inscriptions in Mongolia, was found to be used 10 times as emphasizer, 4 times as terminator, 1 time as separator and 1 time as indefinite. In 44 inscriptions in Mountainous Altai, it was determined that it was used 52 times as emphasizer, 9 times as separator, 13 times as terminator and 12 times as indefinite, 86 times in total. In 27 inscriptions in Yenisey, the sign is used 60 times, 35 times as emphasizer, 1 time as separator and 25 times as terminator. In 23 inscriptions in Kyrgyzstan, the sign “a/e” is used 89 times, 42 times as an emphasizer, 35 times as a separator, 7 times as a terminator and 5 times as indefinite. The “a/e” sign, which occurs twice in the inscriptions in Kazakhstan and 1 time in the inscriptions in the People’s Republic of China, is only emphasizer.

In previous studies, the relevant character was evaluated according to its context, and it was accepted as a vocative suffix by some, a preposition by some, and a punctuation mark by others. No comprehensive study has been done so far.

First, there is not enough evidence for the “a/e” element to be considered only as a vocative suffix in the texts with Old Turkic letters. The sign is brought to the suffix sequence incongruously, sometimes after the vowels and sometimes after the person in the predicate at the end of the sentence. From this point of view, the “a/e” sign has been used as an enclitic for emphasizing and reinforcing, especially after personal names, proper nouns, adjectives, and expressions containing rhetoric and warning.

In the old Turkic writing system, it is seen that flat-wide vowels are not written most of the time for the purpose of saving. According to the writing system, it is possible that the “a/e” sign, which is rarely used as a phoneme in the text, has acquired some kind of punctuation function. This is, of course, uncertain, and difficult to determine. The related sign was used especially in the Kyrgyz inscriptions for the separation function after the phrases and the possessive words. In addition, the “a/e” signs, which are brought after some word phrases from synonymous words, are clearly used as a separator and a space marker.

The same sign has been deliberately introduced in the inscriptions in Mountainous Altai, which mainly consists of short texts, although there is no need for a separating suffix or a reinforcement preposition after the predicate to show the completion of the sentence. The view that the “a/e” character is used in a terminating function is due to its frequent use after predicates. There is no emphasis or reinforcement in such examples. There is also no need for a punctuation mark or a space marker in the separator function, as there is no follow-up text. In the related inscriptions, which have moved away from the standard spelling rules, the “a/e” sign has been introduced many times, even though there is no text that continues after the predicates; however, there is no such use of the “:” character, which is another punctuation mark used as a separator. The use of the “a/e” sign in the specified situations reveals the punctuation mark used in a different function. In this case, this function is in the form of ending and/or highlighting.

